

- ۴- تعلیق علی کتاب سیبویه فی النحو
 ۵- الذیل علی الصله لابن مشکول (معروف به الصله)
 ۶- ردع الجاهل عن اعتساف المجاهل فی الرد علی الشوذیه
 ۷- الزمان و المكان
 ۸- سبیل الرشاد فی فضل الجهاد
 ۹- شرح لابی ولید الباجی فی الاصول ملاک
 ۱۰- ملاک التأویل القاطع بذوی الالحداد و التعطیل فی توجیه المتشابه
 ۱۱- کتاب البرهان فی ترتیب سور القرآن

عنوان کتاب

عنوان این کتاب به طور صریح بیان نشده است، بلکه در مقدمه کتاب و در کتاب دیگرش ملاک التأویل به این عنوان اشاره کرده است، البرهان فی ترتیب سور القرآن در آثار کسانی چون بقاعی در کتاب نظم الدرر فی تناسب الایات و السور، و شرف الدین محمد داودی و خیرالدین زرکلی و عبدالعزیز بن عبدالله با همین عنوان انعکاس یافته است، این کتاب با نام‌های دیگری نیز نامبرده شده است مانند: البرهان فی تناسب سور القرآن (در آثار ابن الباشا بغدادی، حاجی خلیفه، و محمد بن مخلوف) یا البرهان فی مناسبه سور القرآن (در آثار سیوطی و شیخ عبدالله بن الصدیق).

ابن زبیر عقیده داشت که ترتیب سوره‌ها در قرآن توقیفی است و اجتهاد در آن راه ندارد و تلاش کرد که حکمت این ترتیب وجه تناسب بین سور قرآن را ثابت کند و به این دلیل است که بسیاری کتاب او را البرهان فی تناسب سور القرآن می‌خوانند.

به گفته شارح کتاب، این اولین کتابی است که تناسب سوره های قرآن را به طور جداگانه مورد بحث مفصل قرار داده است و کسانی که بعد از ابن زبیر در این فن قلم فرسایی کردند از او اقتباس کرده و سعی کردند روش او را در پیش گیرند، نویسنده ما در این کتاب سعی کرده است اعجاز دیگری که همان تناسب سور است را برای قرآن ثابت کند و نشان دهد که این گونه نیست که قرآن به صورت قسمت‌های مجزا و جدای از هم باشد بلکه همه قرآن به مثابه یک کلمه واحد است که بدون ارتباط همه حروف آن معنایی ندارد

شارح کتاب و روش او

محمد شعبانی این کتاب را به عنوان رساله دکتری شرح و تحقیق کرده است او در این تحقیق از دو نسخه خطی که از این کتاب در اختیار داشته است بهره برده است یکی از این نسخه‌ها مناسبت‌های سور را تا مناسبت موجود بین دو سوره قمر و نجم، را بیان کرده است و نسخه دیگری که شارح به آن دسترسی داشته است تفسیر بقاعی (نظم الدرر فی تناسب الایات و السور) است، بقاعی در این تفسیر در بیان مناسبت سور مطالبی که در البرهان ابن زبیر آمده را تماماً نقل کرده

درباره کتاب

البرهان فی ترتیب سور القرآن

شریف سالمی زاده

چکیده

این نوشتار در بر دارنده معرفی کتاب «البرهان فی ترتیب سور القرآن اثر» ابی جعفر احمد ابن ابراهیم بن زبیر غرناطی (۶۲۷-۷۰۸/۱۲۳۰-۱۳۰۸ م) می‌باشد نسخه خطی این اثر به دکتر محمد شعبانی رسیده که ایشان این کتاب را شرح و بررسی نموده و به چاپ رسانده است، و این سطور در واقع معرفی شرحی است که بر کتاب غرناطی نوشته شده است
 کلیدواژه‌ها: غرناطی، البرهان، ترتیب سوره‌ها، قرآن، تناسب آیات

شرح حال ابن زبیر

ابن زبیر در سال ۶۲۸-۶۲۷ ه. ق در شهر جیان از توابع اندلس به دنیا آمد، و در حدود سن بیست سالگی وارد غرناطه شد، و در این شهر شد و پیشرفت کرد و شهرت یافت و سرانجام در سال ۷۰۸ در همین شهر از دنیا رفت. در مورد وی نوشته‌اند که: او در صدر علمای مقری، حافظ، مورخ، و محدث بوده، و در ادبیات عرب، تفسیر، اصول، تجوید و روایت الحدیث تبحر داشت و به درجه اجتهاد رسیده بود، از بارزترین شاگردان وی ابوحنان صاحب البحر المحيط می‌باشد.

ابن زبیر آثار فراوانی از خود بر جای گذاشت که بعضی از آنها در اثر یورش که به وسیله مردم به خانه او شد، از بین رفت از جمله آثار باقی مانده وی می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

- ۱- الاعلام بمن ختم به القطر الاندلسی من الاعلام
- ۲- ایضاح السبیل من حدیث سؤال جبرئیل
- ۳- البرهان فی ترتیب سور القرآن

است که شارح از این نقل کامل بقاعی در جهت تکمیل نسخه ناقصی که در اختیار داشته است استفاده کرده است

جمع و تدوین قرآن

این عنوان فصل اول کتاب است که شارح آن را در مقدمه کتاب آورده است نگارنده در این فصل سعی کرده است با استشهداد به جمله‌ای از خطابی که گفته است پیامبر به خاطر انتظار آیات ناسخ قرآن را تدوین نکرده است جمع قرآن در زمان پیامبر را منکر شود و گفته است که: «هر گاه وحی بر پیامبر نازل می‌شده است آن را بر کاتبان وحی املا می‌کرد تا آن بر هر چیزی که در دسترسشان بود می‌نوشتند و کاتبان همان‌گونه که عادت عرب بود آن را بر لخاف، عسب، اکتاف، رقاع، اکتاب، و ادیم می‌نوشتند. (ص ۲۲)

جمع قرآن در زمان ابوبکر و عثمان: نویسنده تحت این عنوان جمع قرآن پس از پیامبر را بیان کرده است به عقیده شارح آیه های قرآن در زمان پیامبر به صورت پراکنده در نزد صحابه نگهداری می‌شد و در یک صحیفه جمع نشده بود ولی در اواخر حیات پیامبر تنظیم آیات قرآن در صدور صحابه شکل نهایی خود را پیدا کرد. یک سال پس از رحلت پیامبر آن هم پس از جنگ یمامه که در آن تعدادی از حافظان قرآن کشته شدند خلفا نیاز به جمع مجموعه ای از این

پاره‌های پراکنده قرآن در مجموعه‌ای سهل الوصول که آیه‌ها در سور در این مجموعه همان گونه که در حافظه‌ها سامان یافته است سامان یابد را درک کردند. نویسنده ما پس از نقل حدیث مطول زید از جمع قرآن به بیان کیفیت و روش جمع قرآن به وسیله زید و به دستور ابوبکر می‌پردازد «و بر این اساس قرآن با نظارت ابوبکر و عمر و جمعی از بزرگان صحابه و اجماع امت بر این جمع، جمع‌آوری شد که تاریخ همچنان از این فضیلت جاودانه برای ابوبکر به خاطر نظارت و عمر به خاطر پیشنهاد و زید به خاطر اجرا و صحابه به خاطر همکاری در جمع قرآن و پذیرفتن این جمع، به نیکی یاد می‌کند»

پس از این جمع قرآن با این تدابیر، زید قرآن را تحویل ابوبکر داد که او به نوبه خود در دوره خلافت خود از آن نگهداری کرد و در اواخر عمر خود آن را به عمر که نامزد خلافت بود تحویل داد سپس عمر در آخرین لحظات

زندگی‌اش آن را به دخترش حفصه تحویل داد زیرا تا آن زمان با خلیفه سوم بیعت نشده بود (ص ۳۱).

شبیه تعارض مصحف عثمانی با مصاحف بعضی از صحابه: از جمله مسائلی که در علوم قرآنی مطرح می‌شود مسئله تعارض مصحف عثمانی با مصاحف دیگر صحابه است که این مصحف نسبت به مصاحف صحابه از زیاده و نقصان برخوردار است و تعداد این مصاحف زیاد است که بعضی از آنها به ابن مسعود، ابی ابن کعب، علی بن ابی طالب، عبدالله بن عباس، ابی موسی اشعری، انس ابن مالک، عمر بن خطاب، زید بن ثابت، عبدالله ابن زبیر، سالم مولی ابی حذیفه، عبید ابن عمیر، زنان پیامبر: عایشه، حفصه و ام سلمه منسوب شده‌اند.

ولی با فرض وجود این مصاحف و مخالفت آن‌ها با مصاحف عثمانی، این مصاحف فردی است و صاحبان این مصاحف مانند ابی ابن کعب از جمله جماع مصحف عثمانی می‌باشند یا بعضی از آنها مانند علی بن ابی طالب از اجماع کنندگان بر جمع عثمان می‌باشند. (ص ۴۱)

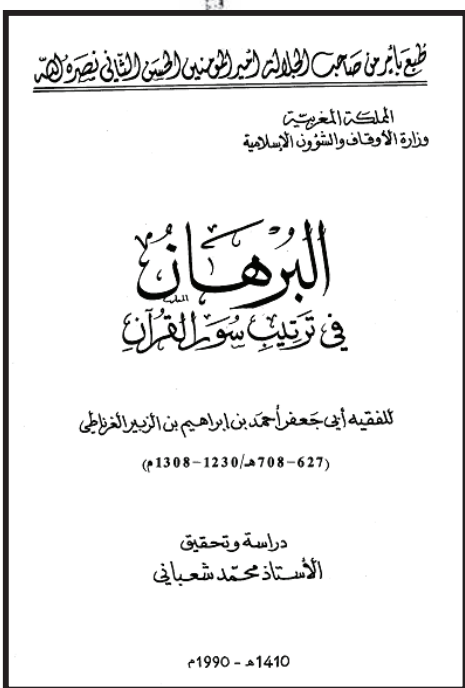
ترتیب قرآن: این عنوان فصل دوم ماست این فصل در پی تبیین چگونگی سامان یافتگی آیات و سور در قرآن است در این فصل با نقل روایات و چند دلیل دیگر توفیقی بودن چینش آیات در سور نتیجه‌گیری شده است.

روایات زیادی مبنی بر توفیقی بودن آیات در سور وارد شده است پیامبر به صحابه کاتب وحی دستور می‌داد آیه یا مجموعه‌ای از آیات را در جای مشخص خود قرار دهند و این به وسیله وحی

برایشان نازل می‌شده است و صحابه هیچ نقشی در این امر نداشتند، دلیل توفیقی بودن ترتیب آیات در سور اجماع بر آن و روایات فراوانی که در این زمینه وارد شده است، اما در مورد ترتیب سور در قرآن چنین اجماعی وارد نشده است.

ترتیب قرآن بر حسب نزول: آنچه برای نویسنده ما به قدر مسلم ثابت شده است این است که قرآن یک دفعه به آسمان دنیا نازل شد و سپس در مدتی بین بیست الی بیست و سه سال بر پیامبر نازل شده است؛ برای تاکید این مطلب ذیل این عنوان به حدیثی از ابن عباس استشهداد شده است. (ص ۵۷)

اعجاز در ترتیب قرآن: سؤال این بخش ما این است که چرا قرآن بر اساس نزول سامان نیافته است؟ بر اساس این فصل سور قرآن بر اساس دستوری که به وسیله وحی بر پیامبر نازل می‌شد مرتب شده‌اند که این ترتیب همیشه موافق ترتیب زمانی نزول آیه‌ها نیست، و اگر آیه یا مجموعه‌ای

از آیات در محل معینی قرار داده شد تا ابد در همان جا باقی می‌ماند و این گونه تألیف و شکل‌گیری فقط مختص قرآن است و در هیچ کتاب دیگری این چنین ترتیبی یافت نمی‌شود.

اعاده ترتیب النص القرآنی: ذیل این عنوان درباره دیدگاه‌هایی که خواستار ترتیب دوباره قرآن آن هم بر اساس ترتیب نزول، وجود دارد بحث شده است که نتایج این گونه دیدگاه‌ها بسیار خطرناک اعلام شده است زیرا در صورت وقوع چنین ترتیبی اعتماد نسل‌های آینده به قرآن از بین خواهد رفت و کسانی خواهند گفت که در روزگاری ترتیب سوره‌های قرآن تغییر داده شد و شاید تغییرات دیگری نیز در قرآن رخ داده باشد که ما از آنها آگاه نشده باشیم. (ص ۶۰)

تناسب گونه‌ای دیگر از اعجاز است: در این فصل با تعریف تناسب، اهمیت تناسب و انواع آن آشنا می‌شویم تناسب در لغت به معنی همسانی و نزدیکی است، تناسب در آیات و سوره به گونه‌ای که آیات و سوره به مثابه یک کلمه متحدالمعنی که حروف آن به هم پیوسته است، یکی از وجوه اعجاز قرآن است (ص ۷۱)

اهمیت علم مناسبت: در این قسمت با استناد به اقوال موجود در مورد علم مناسبت اهمیت آن بیان می‌شود. اولین کسی که به این علم پرداخته است ابوبکر نیشابوری است و هر گاه آیه‌ای بر وی تلاوت می‌شد می‌گفت: چرا این آیه در کنار این آیه قرار گرفته است و حکمت قرار دادن این سوره در کنار این سوره چیست؟ و از علمای بغداد به خاطر عدم آگاهی از این علم انتقاد می‌کرد. (ص ۷۲)

در این فصل انواع تناسب نیز بیان شده است در این تقسیم‌بندی تناسب دارای شش نوع است. یکی از جالب‌ترین انواع تناسب، تناسب فنی است که بر اساس این فصل کسی قبل از سید قطب به آن اشاره نکرده است. به نظر سید قطب تصویر فنی وسیله برتر در اسلوب قرآن است، قرآن با تصویر حسی از معنایی که در ذهن تصور می‌شود تعبیر می‌کند. (ص ۷۴)

تناسب در نظم قرآن: اعجاز بعضی از سوره‌ها با تشریحات عادلانه و برخی دیگر با پیشگویی از اخباری که در آینده اتفاق خواهد افتاد ثابت شد ولی برخی دیگر از سوره که نه تشریحاتی در آن به کار رفته است نه اخبار از آینده داده شده است که گفته شده این سوره‌ها عرب را جادو می‌کرد چگونه اعجاز آن‌ها ثابت می‌شود؟ پس اعجاز این گونه سوره در نظم آن‌ها نهفته است.

اعجاز قرآن در نظم از سه جنبه است: ۱. تناسب حروف در کلمات ۲. تناسب کلمات در جمله‌ها ۳. تناسب آیات در سوره‌ها.

نه تنها آیات در سوره‌ها و جملات در آیه‌ها با هم تناسب دارند بلکه حروف در کلمه‌ها به گونه‌ای چیده شده‌اند که با هم تناسب کامل دارند به عنوان مثال اگر به کلمه «النذر» دقت کنیم تناسب حروف را در آن خواهیم یافت در این لفظ ضمه ثقیله است و این به خاطر این است که بعد از آن نون و ذال آمده‌اند مخصوصاً اگر در کلام فاصله و قافیه رعایت شود. (ص ۷۸)

در پایان این مطلب مثال‌هایی از تناسب آیات در سوره ذکر شده است، و نیز با بیان مثال‌هایی از تفاسیری که به تناسب آیات در سوره پرداخته گفته است که مفسرین از تناسب آیات در سوره غفلت کرده‌اند.

شارح ما در پایان بحث تناسب به تناسب سوره پرداخته است و پس از ذکر پیشینه‌ای از علم تناسب سوره و ذکر کسانی که به این علم پرداخته‌اند گفته است که کسی که در این علم پیشگام بوده است ابن زبیر غرناطی است

البرهان فی ترتیب سور القرآن

این بخش در واقع قسمت اصلی کتاب است که ما پس از عبور پوسته آن اینک به هسته و اصل کلام می‌رسیم. همه مطالبی که قبلاً از نظر گذشت مطالبی است که شارح به صلاح دید خود آن‌ها را در مقدمه این کتاب گنجانده است. باب معرفی ترتیب سوره (آیا ترتیب سوره توفیقی از شارع است یا فعل صحابه؟): ابن زبیر در مقدمه کتابش بر توفیقی بودن ترتیب سوره‌ها تأکید کرده و می‌گوید در مورد ترتیب بسیاری از سوره‌ها روایت‌های زیادی وجود دارد که به حد مستفیض می‌رسند و این روایت‌ها بیان‌گر فعل پیامبر است نه قول پیامبر که این امر بیانگر توفیق است.

سپس ابن زبیر به بیان تناسب موجود بین تک تک سوره‌ها پرداخته است به عنوان مثال در ابتدای سوره بقره گفته است که هنگامی که بنده می‌گوید «اهدنا الصراط المستقیم» به او گفته شد «ذلک الکتاب لا ریب فیه»، «هدی للمتقین» کسانی که گفتند اهدنا الصراط المستقیم کسانی که از حال دو گروه مغضوب علیه و ضالین ترسناکند... (ص ۱۸۹)

تناسب سوره بقره و آل عمران از چندین جهت می‌باشد: ۱. آنچه در صدر سوره آمده است بیانگر این است که این سوره ادامه سوره قبیلی است. ۲. اشاره در صدر سوره به اینکه صراط مستقیم در کتب پیشینیان نیز بیان شده است و این کتاب تصدیق‌کننده کتب پیشینیان است... (ص ۱۹۵ و ۱۹۶)

بدین ترتیب نویسنده ما به بیان ارتباط و تناسب موجود بین تک تک سوره پرداخته و حکمت قرار گرفتن هر یک از سوره‌ها به دنبال دیگری را بیان کرده است.

